

ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ СТАРОУКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVI–XVIII СТ.

У статті розглянуто проблеми вивчення слов'яноруської і «простої» мов як окремих систем, розмежування їх структури, відбиття цієї структури в текстах другої половини XVI–XVIII ст., підкреслено важливість дослідження останніх, висвітлення процесу стилізового розвитку та вироблення мовних засобів стилю бароко, ролі «простої мови» у процесі переходу до національної доби.

Ключові слова: мовлення (текст), «проста мова», слов'янська мова, стиль бароко, національна доба.

Періодові другої половини XVI–XVIII ст. належить особливе місце в історії української літературної мови: з одного боку, він завершує тривалу попередню давньо- і староукраїнську епоху, а з другого – його можна розглядати як підготовчий етап мовного переходу до національної доби. Саме цей період відбиває цілий комплекс проблем, які так чи так характеризують історію української мови фактично від зародження літературної форми її існування і майже до кінця XIX ст. Ті з них, що мають концептуальне значення для вивчення історії української літературної мови періоду другої половини XVI–XVIII ст., і є об'єктом уваги у пропонованій статті.

Очевидно, потребує уточнення насамперед поняття «староукраїнська літературна мова другої половини XVI – XVIII ст.»: хоча воно більш-менш зрозуміле як одиниця в контексті *давня – стара – нова літературна мова*, тобто з погляду *періодизації* історичного розвитку літературної мови, проте адекватно не передає типологічної і жанрово-стилістичної структури об'єкта, в ньому відбитого. У дослідницькій практиці це поняття набуло двох значень: його частіше розуміють як єдність мов слов'яно-руської і «простої», рідше – як літературну мову, що ґрунтується переважно на українській живомовній основі.

Згадана двозначність об'єктивно впливає з того факту, що рушійним чинником літературного розвитку мови була історично тривала взаємодія двох основ – книжної і народної, початок якої сягає ще доби Київської Русі. Так, прийнявши 988 р. християнство і вступивши в нову культурну епоху, Київська Русь запозичила і церковно-слов'янську мову – мову багатой писемності, відбитої у конфесійних творах («Остромирове Євангеліє» 1056–1057 рр.), ораторських («Слово о законі і благодаті» Іларіона), житійно-повістевих (пізніше зібраних у Києво-Печер-

ському патерику), почасти наукових та ін. Основу її визначала структурно відмінна староболгарська мова. Водночас у ділові, юридичні документи («Руська правда»), художні твори, літописно-мемуарні (Галицько-Волинський літопис) повніше проникали живомовні елементи, з початку XII ст. – і в інші тексти, навіть конфесійні. Зокрема, виразно помітними стають українізи в Галицькому євангелії 1144 р., «Слові о полку Ігоревім» кінця XII ст., Галицько-Волинському літописі XIII ст. та в інших пам'ятках.

І все ж, до середини XIII ст. непросто віднайти текст з відносно однорідною мовною структурою – лексикою, засобами словотвору, словозміни тощо. Інакше кажучи, в межах того самого тексту були поєднані елементи і церковно-слов'янської, і живої руської (української) мов, причому пропорції поєднання залежали від часу написання пам'ятки, її церковно-релігійного чи світського змісту, освітнього рівня автора та ін. В. М. Русанівський навіть визначає цю ситуацію як взаємодію традиційних високого, середнього і низького стилів більш-менш однієї писемної мови [1, 12–13].

Проте вже з кінця XIII ст. відбувається поступовий розподіл текстів не тільки за жанрово-стилістичними характеристиками, а й за мовною структурою. Так, у XIV–XV ст. писемність переважно церковнослов'янською мовою (української редакції) реалізується в пам'ятках конфесійних, ораторсько-проповідницьких, житійно-повістевих. Мовою, близькою до живої народної, пишуться офіційно-ділові грамоти. У другій половині XV–XVI ст. на зміну візантійсько-християнській культурній добі з її ідеологією теоцентризму настає доба Відродження та ідеологія антропоцентризму. Процес гуманізації культури, мистецтва, літератури охопив і літературну мову, сприяючи її переходові на основу живого народного мовлення. З'являються переклади українською мовою творів церковно-

релігійного змісту («Четї» 1489 р.), навіть конфесійних («Пересопницького Євангелія» 1556–1561 рр., «Крехівського Апостола» 1560 р. та ін.). У свідомості освічених людей відбувається виразне розрізнення двох мов, що мали назви *слов'яноруської*, а частіше просто *слов'янської*, та *руської* (офіційно – *руської посполитої*).

Перша з них – це українська редакція церковнослов'янської мови, в основі своєї книжно-традиційна. Друга, *руська мова* (*руська посполита*) XIV – початку XVI ст., близька до живої народної, була офіційною діловою мовою Великого князівства Литовського; нею писали грамоти, інші ділові документи, почасти – повісті, житія, віршовані твори тощо. З середини XVI ст., зазнавши глибшої демократизації, вона під назвою «*простої мови*» майже неподільно панує в діловому стилі (універсалах, актових книгах і документах, збірниках законів тощо), широко використовується в художньому (віршах, піснях, драмах, діалогах, легендах), літописно-мемуарній літературі, учительній («учительних євангеліях»), полемічній, церковних казаннях, наукових творах та ін. [2, 20–56, 118–125]. Таким чином, у кінці XIII – XVI ст. формується значна кількість текстів, мовну структуру яких визначало живе українське мовлення. Ці тексти були диференційовані у жанрово-стилістичному плані, тобто пристосовані до використання в істотних для того часу суспільних сферах.

Увагу саме до тексту зумовлює та обставина, що історик літературної мови принципово по-новому бачить текст як об'єкт лінгвістичного аналізу: якщо з погляду історичної граматики достатньо обмежитися добором у ньому лише деяких свідчень, ізольованих фактів, потрібних для реконструкції абстрактної щодо конкретного тексту мовної системи чи окремих її ланок, то з погляду літературної мови текст має вагу насамперед як самодостатня цілісність, як певна єдність взаємопов'язаних стилістичних і структурних характеристик. Інакше кажучи, певний відрізок мовлення підпорядковано в межах тексту таким його найважливішим вимогам, як зв'язність і цілісність [3]. Адже текст, у тому числі староукраїнський, являє собою «лінійну послідовність висловлень, об'єднаних у ближчій перспективі смисловими і формально-граматичними зв'язками, а в загальнокомпозиційному, дистантному плані – спільною тематикою і сюжетною заданістю» [4, 627].

З викладеного вище випливає, що вивчати староукраїнську літературну мову другої половини XVI–XVIII ст. означає висвітлювати внутрішню структуру і стилістичні параметри двох мов, які в той час мали назви *слов'яноруської мови*, чи просто *слов'янської*, та «*простої мови*». На нашу думку, концептуальної ваги треба нада-

вати саме вивченню їх як різних мовних систем, як двох окремих літературних мов.

Слов'яноруська мова, з типологічного погляду книжно-традиційна, була реалізована у стилях церковно-релігійного спрямування: конфесійному, почасти художньому (писаних «високим» стилем одах, драмах), ораторських творах, у житійно-повістевій літературі, науковій та ін. Хоч багато фактів висвітлили П. Житецький, О. Потебня, П. Владимиров та ряд інших дослідників, проте в цілому її система на сьогодні ще не описана, не висвітлено історичний розвиток цієї системи, зокрема в XIV–XVIII ст. Без сумніву, вивчення української редакції *слов'яноруської мови* до кінця XVIII ст. – одне з актуальних завдань української історичної лінгвістики.

«Проста мова» XVI–XVIII ст., або, за сучасною дослідницькою термінологією, староукраїнська літературна – це своєрідний мовний феномен, зародження і розвиток якого зазвичай пов'язують із поширенням в Україні ідей європейського Відродження [5]. Ґрунтовне дослідження її започаткував іще П. Г. Житецький [6, 45–137, 177–203], який вказав на відмінність «простої мови» як від *слов'яноруської* (*слов'яноукраїнської*), так і живої народної того часу. Він дослідив величезну кількість староукраїнських літературно-писемних пам'яток різних стилів і жанрів, у тому числі художнього (вірші, драми, інтермедії), полемічного, ораторсько-проповідницького, літописно-мемуарного (літописи Самовидця, Самійла Величка, Григорія Граб'янки), назвав основні риси фонетики і граматики, з'ясував особливості стилістичного функціонування, почасти дослідив лексичний склад. Саме з праць П. Житецького починається систематичне і ґрунтовне вивчення історії української літературної мови як окремої лінгвістичної дисципліни, у тому числі «простої мови».

Для дослідження пам'яток «простої мови», характеристики її внутрішньої структури і стилістичної диференціації багато зробили П. В. Владимиров, М. І. Петров, В. М. Перетц. Так, П. В. Владимиров у ґрунтовній праці «Доктор Франциск Скорина, його переклади, друковані видання і мова» (1888) дійшов принципового висновку, що Ф. Скорина виразно розрізняв церковнослов'янську і «руську» мови, які в XVI ст. протиставлялися одна одній; цей висновок ученого має важливе значення і для історії староукраїнської «простої мови» XVI ст. М. І. Петров у монографії, що була опублікована в «Трудах Киевской Духовной Академии» за 1909–1911 рр. [7], та в низці інших розвідок докладно проаналізував, зокрема з лінгвістичного погляду, численні віршовані і драматичні пам'ятки «простої мови». Багата на відповідний матеріал спадщина В. М. Перетца – автора

«Історико-літературних досліджень і матеріалів» (1910), «Досліджень і матеріалів з історії старовинної української літератури XVI–XVIII ст.» (вип. 1. – 1926 р.; вип. 2. – 1928 р.; вип. 3. – 1929 р.; вип. 4. – 1962 р.) та ін.; учений звертав увагу на аналіз не тільки літературознавчих, а й лінгвістичних особливостей численних джерел, добре знав тексти багатьох староукраїнських рукописної і стародрукованої спадщини XV–XVIII ст.

Новий етап у дослідженні проблем староукраїнської літературної мови XVI–XVIII ст. започатковує І. Огієнко – автор праць «Українська літературна мова XVI ст. і український Крехівський Апостол 1560 року» (1930), «Історія української літературної мови» (1950, розпочато роботу над нею 1918 р.), «Історія українського друкарства» (1925) та ін., великої кількості статей. І. Огієнко одним із перших ґрунтовно досліджував мову української ораторсько-проповідницької прози другої половини XVII ст. (Іоанікія Галятовського, Антонія Радивиловського та ін.). Об'єктом його уваги були проблеми нормування староукраїнської мови та її граматичного опрацювання, історія українського мовознавства у зв'язку з розвитком української культури тощо.

Наступні дослідники аналізували окремі пам'ятки «простої мови» XVI – початку XVIII ст., в основному офіційно-ділові документи і козацькі літописи (Самовидця, Самійла Величка), звертаючи увагу переважно на лексичний склад [8], меншою мірою – на фонетику і граматику.

Треба зазначити, що після П. Г. Житецького «проста мова» як явище цілісне практично майже не досліджувалась, хоча й робилися спроби саме так поставити це питання і сформулювати його проблематику. Причина полягає, мабуть, не стільки в неувазі або недостатній наполегливості істориків-лінгвістів, скільки в певній розмитості самого поняття «проста мова». У лінгвістичній літературі воно зазвичай визначається за сферами вживання: офіційно-діловою, літописною та ін. [9, 46–138, 135–260]. Проте цей критерій, придатний якоюсь мірою для характеристики староукраїнської мови XIV–XV ст. («руської», «руської посполитої»), з середини XVI ст. все більше втрачає свою надійність: практично в кожному стилі і навіть жанрі кінця XVI–XVIII ст. можна знайти твори, писані і слов'яноруською, і «простою» мовами. Цілком очевидно постає потреба спрямувати увагу на вивчення, з одного боку, внутрішньої структури «простої мови», зокрема у її зв'язках з фонетикою, граматику і лексичним складом живого мовлення, а з другого – на виявлення того кола *текстів*, параметри яких ця структура визначала.

Нарешті, концептуальне значення мають ще принаймні дві проблеми. Маємо на увазі культу-

ру бароко XVII–XVIII ст. і її вплив на розвиток виразових засобів літературної мови та роль, яку «проста мова» відіграла у процесі демократизації і націоналізації літературної мови.

Перша з них знайшла відображення в пам'ятках другої половини XVI–XVIII ст. не тільки «простої», а й слов'яноруської мови (слов'яноукраїнської). Стиль бароко (від іспанського *barocco* «перлина неправильної форми»), відомий як стиль примирення Відродження з раннім християнством, антропоцентризмом з теоцентризмом, стає в Україні провідним з кінця XVI ст. і триває практично до кінця XVIII ст.: останнім видатним його представником був Григорій Сковорода. Цей стиль глибоко позначився на розвитку культури, живопису, музики, архітектури, літератури та ін., набув виразних національних особливостей, став навіть певним чинником формування духовного обличчя людини (так зване козацьке бароко). Культура бароко яскраво виявилася в різних стилях і жанрах XVII–XVIII ст., зокрема в поезії, церковних казаннях, козацьких літописах, наукових трактатах. Набула вишуканості художня форма творів, збагатилася виразові можливості мови. Важливо підкреслити, що тепер до давньоруської культурної спадщини долучився європейський культурний контекст, який виразно виявився у стилістичних особливостях творів, їх тематиці, змісті. Словник збагатився великою кількістю нової лексики, пов'язаної зі школою, освітою, книгодрукуванням, розвитком науки, мистецтва, музики і співу, новими видами виробництва і т.д.; освічені українці сприйняли значну кількість мовних полонізмів, латинізмів, запозичень із ряду живих мов Західної Європи.

Без сумніву, сказане переконує в тому, наскільки важливо дослідити цей стиль з лінгвістичного погляду. До того ж, якщо на лінгвістичні спостереження натрапляємо у працях істориків літератури – від Дм. Чижевського [10, 358–372] і до авторів нашого часу, наприклад В. Соболя [11], Б. Криси [12], З. Генік-Березовської [13], Л. Ушкалова [14] та ін., то мовні засоби стилю бароко є об'єктом уваги в основному в окремих статтях [15, 103–118, 530–542].

Щодо проблем демократизації і націоналізації літературної мови, то друга половина XVI–XVIII ст. – це доба, позначена розбудовою літературної форми існування української мови, її нормуванням на основі живого народного мовлення, інтенсивним жанрово-стильовим розвитком. Фонетична і граматична системи української мови закріпилися у величезній кількості рукописних і друкованих текстів, були певною мірою навіть кодифіковані, зафіксовані в тогочасних граматиках і словниках. Названі вище явища свідчили про те, що староукраїнська «проста мова» другої

половини XVI–XVII ст. яскраво відбивала процес переходу до національної української літературної мови. Так, Іван Франко називав другу половину XVI–XVII ст. добою, «в котрій у нас народилася і почала гарно розвиватися перша всеукраїнська, дійсно національна література» і коли писали «мовою ... зрозумілою по всіх усядах Руси-України» [16, 174].

Отже, староукраїнська «проста мова» постанала в XVI ст. як виразне явище переходу до національної літературної мови. На користь зазначеної тези свідчать такі особливості її розвитку, як широка опора на живе народне мовлення, яскраві вияви процесів демократизації і націоналізації, розгалужені лексичні і граматичні засоби для

відтворення понять не тільки побуту, а й тогочасної науки, релігії, мистецтва тощо. Перелічені явища і процеси готували добрий ґрунт для переходу від старої української літературної мови до нової наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Саме вони дають можливість сучасним дослідникам стверджувати, що «нова українська літературна мова виростає із старої і не зрікається кращик її традицій. Хибно думати, ніби Котляревський і Шевченко цілком заперечили і відкинули стару книжну мову і збудували нову на голому місці» [17, 9]. Проте через так звані екстралінгвістичні обставини «проста мова» не змогла повною мірою виконати своє історичне призначення.

1. Русанівський В. М. Історія української літературної мови / В. М. Русанівський. – К.: АртЕк, 2001. – 382 с.
2. Докладніше див.: Житецький П. Г. Нарис літературної історії української мови в XVII ст. / П. Г. Житецький // Вибрані праці: Філологія. – К.: Наук. думка, 1987. – С. 20–56, 118–125.
3. Див.: Николаева Т. М. Теория текста / Т. М. Николаева // Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В. Н. Яреца. – М.: Советская энциклопедия, 1990.
4. Баранник Д. Х. Текст / Д. Х. Баранник // Українська мова: Енциклопедія. – К.: Українська енциклопедія, 2000. – С. 627.
5. Плющ П. П. До питання про так звану «просту мову» XVI–XVIII ст. на Україні / П. П. Плющ // Питання історичного розвитку української мови. – Харків: Вид-во Харківськ. ун-ту, 1962. – С. 92–96.
6. Житецький П. Г. Нарис літературної історії української мови в XVII ст. / П. Г. Житецький // Вибр. праці: Філологія / [Упоряд., вступ. стаття і прим. Л. Т. Масенко]. – К.: Наук. думка, 1987; Він же. «Енеїда» Котляревського у зв'язку з оглядом української літератури XVIII ст. // Там само. – С. 177–203.
7. Підсумкове видання: Очерки из истории украинской литературы XVII и XVIII веков: Киевская искусственная литература XVII–XVIII вв., преимущественно драматическая. Проф. Н. И. Петрова. – К.: «Петр Барский в Киеве», 1911. – 541 с.
8. Див.: Батюк Л. І. Лексика літопису Самовидця / Л. І. Батюк // Дослідження і матеріали з української мови. – К., 1959. – Т. 1; Худаш М. Л. Лексика українських ділових документів кінця XVI – початку XVII ст. / М. Л. Худаш. – К., 1961; Ткач Ф. Є. До характеристики словникового складу мови українських ділових документів XVII ст. (універсалів та листів-наказів гетьманської канцелярії Богдана Хмельницького) / Ф. Є. Ткач // Праці Одеськ. ун-ту. Серія філол. наук. – 1962. – Т. 152. – Вип. 15.
9. Див.: Курс історії української літературної мови / [за ред. І. К. Білодіда]. – К., 1958. – Т. 1; Плющ П. П. Історія української літературної мови / П. П. Плющ. – К.: Вища школа, 1971.
10. Чижевський Д. І. Сімнадцяте сторіччя в духовній історії України / Д. І. Чижевський // Українське літературне бароко: Вибрані праці з давньої літератури. – К.: Обереги, 2003. – С. 358–372.
11. Соболев В. О. Літопис Самійла Величка як явище українського літературного бароко / В. О. Соболев. – Донецьк: МП «Отечество», 1996. – 334 с.
12. Криса Б. Пересотворення світу: Українська поезія XVII–XVIII століть / Б. Криса. – Львів: Свічадо, 1997. – 215 с.
13. Геник-Березовська З. Грані культур: Бароко, романтизм, модернізм / З. Геник-Березовська. – К.: Гелікон, 2000. – 368 с.
14. Ушкалов Л. В. Світ українського бароко: Філологічні етюди / Л. В. Ушкалов. – Х.: Око, 1994. – 109 с.; Його ж. З історії української літератури XVII–XVIII століть. – Х.: Акта, 1999. – 216 с., та ін.
15. Див.: Рудковська М. Багатомовні інтермедії XVII–XVIII століть / М. Рудковська // Українсько-польські літературні контексти доби бароко: Зб. наук. праць. – К., 2004. – (Київські полоністичні студії; Т.6). – С. 103–118; Лазаренко О. Лазар Баранович у контексті українсько-польських мовних контактів доби бароко / О. Лазаренко // Там само. – С. 530–542.
16. Франко І. Я. Зібрання творів: у 50 т. / І. Я. Франко. – У 50-ти т. – К.: Наук. думка, 1981. – Т. 28. – С. 174.
17. Шевельов Ю. Традиції і новаторство в лексичній і стилістичній мові Котляревського / Ю. Шевельов. – Чернівці: Рута, 1998. – 79 с.

Vitalij Peredrijenko

PROBLEMS OF STUDYING OLDUKRAINIAN LITERATURE LANGUAGE OF SECOND PART OF XVI–XVIII ST.

In the article the problems of studying Slavic-Russian and «simple» languages as separate systems, differentiating of their structure, reflection of this structure in texts of the 2nd part of XVI–XVIII centuries are viewed, an importance of investigating the last ones are underlined, the style's development and language means' production of Baroko style and the role of «simple» language in the process of moving to the national epoch are described.

Key words: speech (text), «simple» language, slavic language, Baroko style, national epoch.